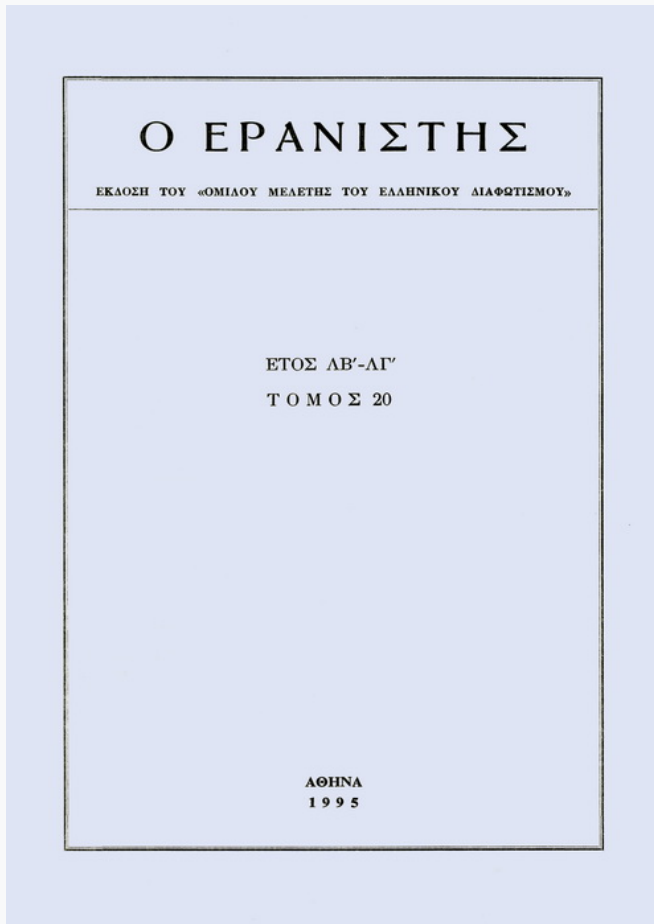

The Gleaner

Vol 20 (1995)

Η δυσμένεια του Αθανάσιου Πάριου προς τον Δωρόθεο Πρώϊο

Βασίλειος Ν. Μακρίδης

doi: [10.12681/er.248](https://doi.org/10.12681/er.248)

To cite this article:

Μακρίδης Β. Ν. (1995). Η δυσμένεια του Αθανάσιου Πάριου προς τον Δωρόθεο Πρώϊο. *The Gleaner*, 20, 248–255. <https://doi.org/10.12681/er.248>

Ἐξ ἄλλου στὸ παρατιθέμενο στὸ ἴδιο δημοσίευμα (σ. 16) θεοτοκίον τῆς ε' ὠδῆς τοῦ ἴδιου κανόνος, ἡ γραφή:

ταῖς ἰκεσίαις τοῦτον, Κόρη, ἀπάλλαξον

ποῦ μεταφέρεται ἀπὸ τὴν τελευταία ἔκδοσ⁶ θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ:

σαῖς ἰκεσίαις τοῦτον, Κόρη, ἀπάλλαξον

σύμφωνα, ἄλλωστε, μὲ τὴν editio princeps καὶ τὶς ἄλλες παλαιότερες ἐκδόσεις.⁷

Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

Η ΔΥΣΜΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΩΡΟΘΕΟ ΠΡΩΪΟ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ἀρχικά στὴ σχολὴ τῆς Χίου καὶ ἀργότερα ἡ ἀνάληψη τῆς διεύθυνσής της ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο τὸ 1786 καθὼς καὶ ἡ παραμονὴ του ἐκεῖ μέχρι τὸ 1811 ἀποτελέσσε μιὰ νέα περίοδο στὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ αὐτοῦ ιδρύματος. Δὲν ἐπρόκειτο βέβαια γιὰ μιὰ τυχαία μετοίκηση τοῦ Πάριου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴ Χίο, ἀλλὰ μᾶλλον γιὰ μιὰ προσχεδιασμένη κίνηση, δεδομένου ὅτι στὴ Χίο βρισκόταν ἀπὸ καιρὸ ἓνας σημαντικὸς ἐκκλησιαστικὸς ἄνδρας τῆς ἐποχῆς, ὁ Μακάριος Νοταρὰς, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Πάριος συνδεόταν στενότερα ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐριδας τῶν Κολλυβάδων. Εἶναι πολὺ πιθανὸ λοιπὸν ὅτι ὁ Νοταρὰς συνέστησε στοὺς πλούσιους ἐμπόρους τοῦ νησιοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρονταν ἐνεργὰ γιὰ τὴν ὀργάνωση ἐνὸς σχολείου περιωπῆς στὸν τόπο τους, τὸν Πάριο ὡς τὸ καταλληλότερο πρόσωπο γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.¹ Τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ σχολὴ τῆς Χίου ἀναδιοργανώθηκε μὲ τὴν ἀπόκτηση νέων κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων (ἀπὸ τὸ 1792) καθὼς καὶ νέου διδακτικοῦ προσωπικοῦ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προσελκύσει πολλοὺς μαθητὲς ἀπὸ ἄλλα μέρη.² Τὰ γεγονότα αὐτὰ συνέβαλαν ὥστε ὁ Κοραῆς νὰ ἐπαινέσει τὸ ἐπίπεδο τῆς σχολῆς μερικὰ χρόνια ἀργότερα.³ Βέβαια ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ ἐπιτυχία τῆς

6. Σελ. 35 τῆς ἐκδ. 1973 (βλ. Μητσάκης, σ. 19 σημ. 25).

7. Editio princeps, σ. 21· ἐκδ. 1757, σ. 20.

1. Αὐτὸ ὑποστηρίζει πειστικά ὁ Λ. Βρανούσης, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ. Ἡ φιλογαλλικὴ καὶ ἡ ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15/16 (1965/66) 1-329, στίς σ. 264-267.

2. Βλ. σχετικὰ Κ. Χατζόπουλου, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα στὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 136-140.

3. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la So-*

σχολῆς δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἀποκλειστικὰ στὴ δράση τοῦ Πάριου. Ὁ ἴδιος μάλιστα θεωρήθηκε ἀργότερα ὡς ὁ κύριος υπεύθυνος τῆς παρακμῆς τῆς σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ νεωτεριστικὰ σχολεῖα, ὅπως αὐτὸ τῶν Κυδωνιῶν. Ὁ Κοραῆς ἄλλωστε —σὲ συνεργασία καὶ μὲ ἄλλους λογίους— φρόντισε γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Πάριου ἀπὸ τὴ σχολὴ καὶ τὴν ἀντικατάστασή του.⁴ Παρότι ὅμως ὁ Πάριος ἐθεωρεῖτο τότε —καὶ αὐτὸ συνεχίζεται ἐν πολλοῖς μέχρι σήμερα— ὡς ὁ φανατικότερος καὶ ἀντιδραστικότερος ἀντίπαλος τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι ἦταν ἓνας ἐξαιρετικὰ δραστήριος ἄνθρωπος, πιστὸς στὶς ἀρχές του καὶ πολυγραφότατος. Φυσικὰ ὅμως μέσα στὰ πλαίσια τῶν δικῶν του ἀντιλήψεων σχετικὰ μὲ τὸ τί θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰώνα.⁵

Στὴ σχολὴ τῆς Χίου δίδαξε γιὰ κάποιο διάστημα καὶ ὁ Δωρόθεος Πρώιος (περ. 1765-1821), τὰ χρονολογικὰ ὅμως ὅρια τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι μὲ βεβαιότητα γνωστά. Ὁ Κούμας ἀναφέρει ὅτι ὁ Πρώιος ἄρχισε τὴ διδασκαλία του στὴ Χίο τὸ 1796 καὶ παρέμεινε ἐκεῖ γιὰ μικρὸ διάστημα,⁶ ἐνῶ ἄλλοι κάνουν λόγο γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1793 μέχρι τὸ 1796,⁷ ἢ ὅποια εἶναι καὶ ἡ πιθανότερη. Τὸ βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι ὁ Πρώιος εἶχε ἐπιστρέψει ἀπὸ μιὰ μακροχρόνια παραμονὴ στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία (1786-1793). ὅπου εἶχε σπουδάσει κυρίως μαθηματικὰ καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες.⁸ Παρότι δὲ δὲν δημοσίευσε κάτι στοὺς χώρους αὐτούς, τὸ σωζόμενο ἔργο του σὲ χειρόγραφη μορφή εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ.⁹ Ὑπάρχουν ἀρκετὲς μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ Πάριου καὶ Πρώιου τὴν περίοδο αὐτή, ἢ ὅποια ἀνάγκασε τελικὰ τὸν τελευταῖο νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πατρίδα του τὴ Χίο. Ἀναφορικὰ μὲ τὰ αἴτια τῆς ἀντίθεσης αὐ-

ciété des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803). Par Coray, σ. 35-37.

4. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς σχολῆς μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πάριου, βλ. Χατζόπουλου, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα*, σ. 245-250.

5. Πρβλ. τίς σχετικὲς κρίσεις τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, «Ἀθανάσιος Πάριος. Ἀνέκδοτα κείμενα», *Ὁ Ἐρανιστής* 5 (1967) 57-63.

6. Κ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, Τόμος ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 575. Πρβλ. καὶ Δ. Β. Οἰκονομίδου, «Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1721-1813)», *Ἐπετηρὴς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 1 (1961) 347-422, στὴ σ. 360. Χατζόπουλου, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα*, σ. 137.

7. Μ. Ι. Γεδεῶν, «Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 4 (1882/83) 474. Κ. Ι. Ἀμκοντου, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566-1822 (Σχολεῖα καὶ λόγοι)*, Πειραιᾶς 1946, σ. 207-208. Βρανόση, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια», σ. 267. Τ. Γριτσόπουλου, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, Τόμος Β', Ἀθήνα 1971, σ. 81.

8. Βλ. τίς πληροφορίες ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ του στὶς 30 Νοεμβρίου 1804 πρὸς τὸν Κοραῆ στὸ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία* (Ἔκδοσις ΟΜΕΔ), Τόμος Δεύτερος 1799-1809, Ἀθήνα 1966, σ. 210-212.

9. Βλ. Γ. Καρᾶ, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα. Τόμος Α'. Τὰ Μαθηματικὰ*, Ἀθήνα 1992, σ. 130-141.

τῆς ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες γνώμες. Ἡ σημαντικότερη παλαιότερη παράδοση πού ἀνάγεται στὸν Κούμα κάνει λόγο γιὰ τὴ γενικότερη ἀπέχθεια τοῦ Πάριου πρὸς τὴν Εὐρώπη/Δύση καὶ τὶς φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες καθὼς καὶ γιὰ τὶς θλιβερὲς ἐπιπτώσεις τους (π.χ. τὴν κατάλυψη τῆς νηστείας). Εἰδικὰ γιὰ τὸν Πρώιο, ὁ Κούμας ἀνέφερε ὅτι εἶχε προσληφθεῖ «δι' ὀλίγον καιρὸν, ἐπειδὴ μὴ ὑποφέρων τοῦ Παρίου τὸν πόλεμον μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολον».¹⁰ Τὰ ἴδια περίπου ἀνέφερε καὶ ὁ Μ. Γεδεών,¹¹ ἐνῶ, τέλος, ὁ Κ. Ἄμαντος ὑποστήριξε ὅτι «ὁ ἀδιάλλακτος Πάριος ἐθεώρει, φαίνεται, ὑποπτον ἐπὶ ἀθεΐα καὶ τὸν ἔπειτα ἐθνομόστρα Προΐον, ὅστις ἀηδιάσας ἐζήτει εὐκαιρίαν νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Χίον».¹²

Χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖται ἡ βασιμότητα τῶν ἀπόψεων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται σαφῶς στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Πάριου,¹³ πιστεύουμε ὅτι ἀφήνουν κάποια θέματα ἀναπάντητα. Λόγου χάριν, τὴ σχέση τοῦ Πάριου μὲ τὸ διάδοχο τοῦ Πρώιου στὴ σχολὴ τῆς Χίου, τὸν Ἰωάννη Τσελεπή (ἢ Τζελεπή), πού εἶχε σπουδάσει μαθηματικὰ στὴν Πίζα,¹⁴ ἀλλὰ παρομοίως δὲν δημοσίευσε κάτι σχετικὸ στὸ χῶρο αὐτό. Ἐπρόκειτο γιὰ γνώστη τῶν νεώτερων ἐπιστημονικῶν ἐξελίξεων, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἀνέκδοτη μετάφρασή του ἐνὸς ἔργου τοῦ de Lacaille¹⁵ ἢ ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἀπολεσθεῖσα μετάφρασή του ἐνὸς ἔργου τοῦ L.B. Francoeur.¹⁶ Ἐν τούτοις ἡ μακροχρόνια περίοδος διδασκαλίας του στὴ Χίο δὲν φαίνεται νὰ συνάντησε τὴν ἀντίδραση τοῦ Πάριου. Μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ Πάριος ἐπαίνεσε τὴ διδασκαλία του παροτρύνοντας τοὺς ὀρθόδοξους γονεῖς νὰ στέλνουν τὰ παιδιά τους στὴ σχολὴ τῆς Χίου παρὰ στὴν ἐπικίνδυνη Εὐρώπη γιὰ νὰ διδαχθοῦν τὶς φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες.¹⁷ Μὲ βάση τὰ παραπάνω, ὁ Ἄμαντος διατύπωσε τὴ γνώμη ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Τσελεπή ἦταν τελείως εὐσεβῆς καὶ «ἔτσι δὲν ἠρωχλήθη καθόλου ἀπὸ

10. Κούμας, *Ἱστορία*, σ. 575-576.

11. Γεδεών, «Χρονικά», σ. 474.

12. Ἄμαντος, *Τὰ γράμματα*, σ. 208. Πρβλ. Βρανούση, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια», σ. 273.

13. Γιὰ μιὰ σύνοψη τῶν ἀπόψεων τοῦ Πάριου, βλ. V. Makrides, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821*, Frankfurt a.M. 1995, σ. 152-171.

14. Κατὰ τὸν Κούμα (*Ἱστορία*, σ. 576), ἐπρόκειτο γιὰ «ἄνδρα πολὺ μαθηματικώτερον τοῦ Προΐου, ἀλλὰ πολὺ κατώτερόν του κατὰ τὰς ἄλλας γνώσεις καὶ τὴν ἐνφύαν».

15. Βλ. Γ. Καρᾶ, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα. Τόμος Β'*. *Οἱ ἐπιστῆμες τῆς φύσης*, Ἀθήνα 1993, σ. 295-297.

16. Βλ. Καρᾶ, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία, Τόμος Α'*, σ. 145-146.

17. [Α. Πάριου], *Ἀντιφώνησις [...]*, Τριέστι 1802, σελ. 52, ὅπου τονίζεται ὅτι οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ ἀποκτήσουν φυσικομαθηματικὲς γνώσεις, μπορούσαν νὰ ἐκνοποιηθοῦν σχετικὰ «εἰς τὴν περίφημον Χίον ἀπελθόντες. Ἐνθα εὐρίσκουσι τὸν σοφώτατον καὶ εὐσεβέστατον διδάσκαλον, Ἰωάννην τὸν τζελεπήν, ὅστις παραδίδει τὰ ταῦτα μαθήματα, μὲ ὄλην τὴν δυνατὴν τελειότητα».

τὸν Πάριον». ¹⁸ Ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἀντίθετα ἢ συμπεριφορὰ τοῦ Πρώιου ἦταν ἀσεβής; Καὶ ὁ Πρώιος καὶ ὁ Τσελεπῆς εἶχαν ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά, δηλ. εἶχαν σπουδάσει φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες στὴ Δύση, ἐνῶ παράλληλα γνώριζαν καὶ προφανῶς ἀποδέχονταν (καὶ δίδασκαν;) τὶς νεώτερες ἐπιστημονικὲς ἐξελίξεις. ¹⁹ Γιατί ἄρα ὁ Πάριος ἐξέφρασε τὴν ἀντίθεσή του μόνο πρὸς τὸν Πρώιο, ἐνῶ δεχόταν καὶ διαφῆμιζε τὸν Τσελεπῆ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε εἰσέλθει στὶς τάξεις τοῦ κλήρου, καὶ τὴ διδασκαλία του; Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ νὰ ἀναζητήσουμε κάποια ἄλλα αἷτια πίσω ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ στάση τοῦ Πάριου ἀπέναντι στὸν Πρώιο, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξαντλοῦνται ἀπλῶς στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπαφῆς τοῦ τελευταίου μὲ τὴν Εὐρώπη/Δύση καὶ τῆς ἐνασχόλησής του μὲ τὶς φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες.

Μιὰ πρώτη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μᾶς προσφέρει ἓνας ὁμοειδέατης τοῦ Πάριου, ὁ Δωρόθεος Βουλευσιμᾶς, στὰ πλαίσια τοῦ διωγμοῦ τοῦ Βενιαμὶν Λέσβιου καὶ τοῦ συντονισμοῦ τῶν ἐνεργειῶν ἐναντίον του. Ὁ Βουλευσιμᾶς στὴ σχετικὴ ἀλληλογραφία του ἔκρινε ἀρνητικότερα καὶ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Βενιαμίν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τὸν Δωρόθεο Πρώιο. Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Χρῦσανθο Καραβία τὸ 1804 σχολίασε μεταξὺ τῶν ἄλλων εἰρωνικὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Δωρόθεου Πρώιου στὴν Κωνσταντινούπολη σημειώνοντας τὰ ἀκόλουθα: «*Εἶ γὰρ πού τι φθὰς ἦν μεμαθηκὼς τῆς τῶν τριβωνοφόρων φιλοσόφων ἐκείνων γλώττης, τῷ τριβωνίῳ συναπεβάλλετο καὶ τῷ πώγωνι καὶ τῷ ἱεροτικῷ πύλῳ εἰς Ἰταλοὺς ἀπελθὼν, κατ' ἔρωτα τῶν ἐτέρω διαλέκτω διδασκομένων ἐκεῖσε μαθήσεων. Ὅθεν ἐπανελθὼν μόλις τὸν τρίβωνα μετὰ τοῦ πώγωνος ἀνεκλήσατο καὶ τοῦ πύλου*». ²⁰ Ἐπιπλέον σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Πάριο ἐπίσης τοῦ ἔτους 1804 ἔκανε μιὰ ἔμμεση ἀναφορὰ στὸν Πρώιο καὶ στὸ προαναφερθὲν γεγονός: «*Τούτοις δὲ [= Ἰωακείμ Κυζίκου καὶ Ἀθανασίῳ Νικομηδείας] καὶ ὁ τῷ ἐνὶ αὐτῶν συμπαροικῶν, πρὶν μὲν ὄν κειρογένους, νῦν δὲ κατὰ μελανούρους μελανογένους ὑποπτεύεται*». ²¹ Στις ἀναφορὲς αὐτὲς ἔχουμε σαφεῖς μαρτυρίες ὅτι ὁ ἱεροδιάκονος Πρώιος μετέβαλε τὴν ἐξωτερικὴ του ἐμφάνιση ὅταν μετέβη γιὰ σπουδὲς στὴ Δύση, ἐνῶ ξαναπροσάρμοσε τὴν ἐμφάνισή του ὡς ὀρθόδοξος κληρικὸς στὰ παραδοσιακὰ πλαίσια ὅταν ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του. Εἶναι γνωστὸ δὲ ὅτι ὁ Πρώιος εἶχε

18. Ἄμαντου, *Τὰ γράμματα*, σ. 33.

19. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σινῆ Κωνσταντῖος (*Κωνσταντινιάς παλαιά τε καὶ νεώτερα* [...], Βενετία 1820, σ. 112-113 ὑποσ. 1) ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τοὺς σχολαρχήσαντας στὴν Πατριαρχικὴ σχολὴ τῆς Κωνσταντινούπολης μόνο ὁ Ε. Βούλγαρις καὶ ὁ Δ. Πρώιος (ἀπὸ τὸ 1804 μέχρι τὸ 1807) εἶχαν ἐγκαταλείψει τὸν ἀριστοτελισμὸ καὶ φιλοσοφοῦσαν μὲ ἐκλεκτικὸ τρόπο. Γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ στὴ ζωὴ τοῦ Πρώιου, βλ. Γριτσόπουλου, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, σ. 80-97.

20. Α. Ἀγγέλου, «Πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Μικροασιατικὰ Χρονικά* 7 (1957) 1-81, στὴ σ. 38.

21. Ὁ.π., σ. 22.

χειροτονηθεῖ διάκονος ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Χίου Σεραφεῖμ τὸν Μάιο τοῦ 1785, μεῖ ἄλλα λόγια πρὶν φύγει γιὰ σπουδὲς στὴ Δύση τὸ 1786.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐντοπίζουμε τὴν κύρια αἰτία τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ τοῦ Πάριου καὶ τοῦ Πρώιου. Κατὰ πάσα πιθανότητα ὁ Βουλησμάς πληροφορήθηκε τὸ γεγονός αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πάριο, δεδομένου ὅτι ἡ προαναφερθεῖσα ἐκφρασὴ του σχετικὰ μετὰ τὸν μὴ κατονομαζόμενον «χειρογένην» μόνο ἀπὸ κάποιον πού ἤξερε τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ κατανοηθεῖ, δηλ. σίγουρα ἀπὸ τὸν Πάριο. Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι ὁ Πάριος ἔκανε ἐπανελημμένες ἀναφορὲς στὸ γεγονός αὐτὸ χωρὶς νὰ κατονομάσει τὸν Πρώιο συγκεκριμένα. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ ἀνώνυμο ἔργο του *Ἐλεγχος τοῦ ψευδοταλαιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος*, τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε μόλις πρόσφατα, παρατηροῦμε ὅτι ὁ Πάριος ἔθιξε τὸ ὅλο θέμα στὰ πλαίσια τῆς καταδίκης τῶν κοσμικῶν ἐνασχολήσεων τῶν ὀρθοδόξων ἱερωμένων καὶ τῶν σπουδῶν τους στὴ Δύση. Ἐκεῖ σημείωσε τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «*Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ μας [...]* πρῶτον εὐθὺς ἀποορίπτουσι ἀπὸ πάνω τους τὸν ἱεροπρεπῆ τους κόσμον, ἤγουν καὶ τὰ γένια καὶ τοὺς μύστακας, καὶ γίνονται γυναικοπροπεῖς καὶ θηλυπροπεῖς, οἱ ναζηραῖοι τῷ Θεῷ. *Τί σημεῖον εἶναι τοῦτο; Σημεῖον πρῶτον ἀποστασίας. Σημεῖον ὁποῦ τοὺς ξεχωρίζει ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὴν σεμνοτάτην καὶ ἱεροπρεπεστάτην χορείαν τῶν Ἀνατολικῶν, καὶ τοὺς συντάττει μετὰ τοὺς κορροπογένηδας καὶ γυναικοπορώτους πρέτας [ἰταλ. prete = ἱερέας] τῶν Ἀντικῶν διὰ τὴν πρὸς ἐκείνους αἰσχίστην ὁμοιότητα.*²²

Τὴν ἴδια θεματικὴ ἔθιξε ἐκτενέστερα ὁ Πάριος στὸ γνωστότερο ἀντιδιαφοριστικὸ του κείμενο, τὴν *Ἀντιφώνησιν*. Ἐκεῖ ἐπιστράτευσε πλῆθος ἐπιχειρημάτων γιὰ νὰ δείξει τὸ πόσο ἐπικίνδυνες ἦταν γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους ἱερωμένους καὶ μοναχοὺς οἱ σπουδὲς στὴ Δύση καὶ οἱ ἐνασχολήσεις μετὰ τὰ τετριμμένα καὶ ἀνώφελα κοσμικὰ πράγματα (π.χ. τὰ ἐπιστημονικὰ), ἔχοντας βρασιὰ ὑπόψη του τοὺς Δωρόθεο Πρώιο καὶ Βενιαμὶν Λέσβιο.²³ Σ' ἓνα σημεῖο δὲ ἔθιξε ἔμμεσα καὶ τὸ θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει: «*Τοῦτοι οἱ ἐδικοί μας ὁμογενεῖς, οἱ ἀνατολικοὶ [...]* στοχάζονται διὰ πρᾶγμα ἀλόλουθον, καὶ Πολιτικόν, ἤγουν ἀρμόδιον εἰς τὸν τόπον νὰ ἐξομοιωθῶσι μετὰ τοὺς ἐντοπίους. Καὶ ὄντες ναζηραῖοι τῷ Θεῷ, ἀποβάλλουσι ἀπὸ τὸ πρόσωπόν τους, τὸν Ἱερὸν κόσμον τῶν γενεῶν, καὶ τὴν πατρῶαν σεμνότητα, καὶ γίνονται, φεῦ τῆς αἰσχύνης; φράτορες αὐτόχρονημα, κορροπογένειδες, καὶ γυναικοπορώσωποι. Διὰ νὰ μὴ τοὺς ὀνομάζωσι Κάπρας [ἰταλ. capra = γίδα, κατσικά] οἱ γελωστὰι καὶ φιλοσκώμονες ἐντόπιοι.»²⁴

Ἀνάλογες πληροφορίες βρίσκουμε ἐπίσης σ' ἓνα ἄλλο ἀνέκδοτο καὶ ἀνώνυμο κείμενο τοῦ Πάριου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπάντησή του (πιθανότατα γύρω στὸ 1809) στὴν κριτικὴ πού ἄσκησε ὁ Κοραῆς στὴν *Ἀντιφώ-*

22. Α. Θ. Φωτόπουλου, «Ἐλεγχος τοῦ ψευδοταλαιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ὁρθόδοξη ἀπάντησις στὴ δυτικὴ πρόκλησις περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα», *Μημησοῦνη* 11 (1988/90) 302-364, στή σ. 337.

23. Βλ. [Πάριου], *Ἀντιφώνησις*, σ. 35-48, 50, 53, 56-57.

24. *Ὁ.π.*, σ. 43.

νησιν και φέρει τὸν τίτλο Ἐγχειρίδιον ἀπολογητικὸν διὰ βραχέων πρὸς τὰς δεινὰς κατηγορίας, τὰς κατὰ τοῦ συγγραφέως τῆς προεκδοθείσης «Ἀντιφωνήσεως» γενομένας ὑπὸ τοῦ ἱατροφιλοσόφου Κυρίου Διαμαντῆ τοῦ Κοραῆ.²⁵ Στὸ κείμενο αὐτό, τὸ ὁποῖο περιέχει πάλι τὶς παγιωμένες ἀπόψεις τοῦ Πάριου, ἔγινε λόγος σὲ μιὰ συνάφεια ἐπαινετικά γιὰ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη καὶ τῆ μετὰβασή του ἀπὸ τὸ Πατάβιον (Padova) στὴ Βονωνία (Bologna) «διὰ τὴν πειραματικὴν φιλοσοφίαν ἣν ἐκεῖ ἐπαράδειξε τότε ἢ φιλόσοφος ἐκείνη γυνή», δηλ. ἡ M. G. Agnesi (1718-1799). Αὐτὸ πού ἐνδιέφερε τὸν Πάριο ἐδῶ ἦταν ὅτι ὁ Θεοτόκης «διετήρησε καλῶς καὶ ἐκεῖ τὸ σεμνὸν του σχῆμα καὶ δὲν ἔγινε δηλονότι κουρεπογένης καὶ γυναικοπορόσωπος ἱερομόναχος».²⁶ Παράλληλα σὲ μιὰ ὑποσημείωση ἀνέφερε τὴ συνάντησή ἐνὸς Ρώσου ὀρθόδοξου (Μόσκοβος) μὲ τὸν Θεοτόκη στὴ Βονωνία «παρόντος ὅλου τοῦ ἀκροατηρίου». Ὁ Ρώσος ἀκύφας ἔδειχεν ὅτι ἐζήτηε ἐδλογίαν», ὁ δὲ Θεοτόκης «ἐγεροθεὶς ἐσφοάρισεν αὐτὸν σταυροειδῶς εἰς τὴν κεφαλὴν ἐπιθεὶς αὐτῷ τὴν χεῖρα». Τὸ γεγονός αὐτὸ ἦταν ἰδιαίτερα σημερινὸ γιὰ τὸν Πάριο, γιατί ἐδείξε τὸ πῶς ξεχώριζε ἕνας ὀρθόδοξος ἱερωμένος στὴ Δύση καθὼς καὶ τὴν τιμὴ καὶ τὸ σεβασμὸ πού τοῦ ἔδειχναν οἱ ὁμόδοξοί του, ἔστω καὶ ἂν ἦταν ἄλλοσηνεῖς: «Ἴδὸν πῶς τὸ ἱερατικὸν σχῆμα σωζόμενον εἰς τὸν Θεοτόκην τὸν ἐδόξασεν ὡς ἱερέα τὸ ὁποῖον χωρὶς ἄλλο δὲν ἤθελε γένη ἂν ἐκάθητο καὶ ἐκεῖνος ὡς ποιῆτης, ἦτοι κουρεπογένης καὶ κουρεπομούστακος, κάθαρμα αὐτόχημα».²⁷ Οἱ κρίσεις αὐτὲς τοῦ Πάριου ἀποτελοῦν μιὰ ἐπιπλέον ἐνδειξὴ γιὰ τὸ κύρος πού ἀπολάμβανε ὁ Θεοτόκης γενικὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ ἀπὸ παραδοσιακῶς καὶ ἀπὸ νεωτεριστικῶς κύκλους.

Τὸ σημερινὸ ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ Πάριος ἀντιπαράθεσε τὸ γεγονός αὐτὸ μὲ τὶς περιπτώσεις ἄλλων ὀρθόδοξων ἱερωμένων (προφανῶς καὶ τοῦ Πρώιου) πού ἔπραξαν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, δηλ. προσαρμόσαν τὴν ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση στὰ δυτικὰ πρότυπα κατὰ τὴ διάρκειά τῶν σπουδῶν τους ἐκεῖ. Ὑπερασπιζόμενος τῶν καταγγελιῶν πού εἶχε κάνει ἤδη στὴν Ἀντιφωνήσιν σχετικὰ μὲ τὴν ὀλέθρια ἐπίδραση τῆς Δύσης στὴν ὀρθόδοξη παράδοση καὶ τὸν τρόπο ζωῆς, σημείωσε τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸ θέμα μας: «Πῶς; Δὲν εἶναι ἀληθινὸν ὅτι οἱ Ναζηραῖοι τῷ Θεῷ ἀποβάλλουσι τὸν ἱερώτατον κόσμον μὲ τὸν ὁποῖον ἡ χάρις τοὺς ἐστόλισε καὶ ἐξομοιοῦνται μὲ τὰ δυτικὰ βδελύγματα (οὐ γὰρ ἂν ἱερεῖς εἶποιμι) κουρεπογένιδες καὶ κουρεπομούστακες καὶ ἀπλῶς εἶπεῖν γυναικοπορόσωποι γενόμενοι; Καὶ ἄμποτε μὲ τὴν ἀποβολὴν τῶν τοιχῶν νὰ μὴν ἀφίπταται ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ἡ θεία χάρις, καθὼς ποτὲ καὶ ἀπὸ τὸν Σαμφών! Πῶς; λέγω συκοφαντία εἶναι ἢ βδελυκτὴ τούτων μεταμόρφωσις;».²⁸ Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐ-

25. Τὸ χειρόγραφο βρῖσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Κ. Θ. Δημαρχῆ. Εὐχαριστῶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμὰ τὴν καθηγήτρια κ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, ἡ ὁποία ἔθεσε στὴ διάθεσή μου μιὰ δακτυλογραφημένη ἀπόδοση τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Οἱ ἀναφερόμενες σελίδες ἀντιστοιχοῦν στὶς σελίδες τοῦ χειρογράφου.

26. [Α. Πάριου], Ἐγχειρίδιον ἀπολογητικὸν [...], σελ. 8.

27. Ὁ.π., σ. 8 ὑποσ. 1.

28. Ὁ.π., σ. 9.

πίσης ότι οι αναφορές του Πάριου σχετικά με ὀρθόδοξους ἱερωμένους πού σύχναζαν σέ μέρη (π.χ. «ὀστιερίας/λοσταρίας», ἰταλ. osteria = πανδοχεῖο, ξενώνας), τὰ ὁποῖα κατὰ τὴ γνώμη του δὲν ταίριαζαν καθόλου στὸ ἱερατικὸ τους σχῆμα καὶ περιέκλειαν πολλοὺς ἠθικοὺς κινδύνους,²⁹ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχαν inter alia ὡς ἀφορμὴ τὴν περιπτωση τοῦ Πρώιου. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ βασίζεται σὲ μιὰ μαρτυρία τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Pouqueville, ὁ ὁποῖος —κάνοντας ἐπαινετικὰ λόγο γιὰ τὸν Πρώιο, τίς σπουδές του στὴ Δύση καὶ τὴ διδακτικὴ του δράση — ἀνέφερε χαρακτηριστικὰ τὰ ἀκόλουθα: «On connaît encore, rue Saint-Jacques à Paris, l'humble restaurant où ce martyr vénérable allait prendre son dîner».³⁰ Αὐτὸ πού εἶναι πάντως βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ ἀλλαγές αὐτές στὴ ζωὴ τοῦ Πρώιου, ἐνὸς ἱερωμένου, εἶχαν ὀδηγήσει τὸν Πάριο στὸ νὰ τὸν βλέπει ἀρνητικὰ καὶ ἐπιφυλακτικὰ καθὼς καὶ στὸ νὰ διαμορφώσει ἀνάλογα τὴ σχετικὴ ἀντιδιαφωτιστικὴ πολεμικὴ του.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν τὴν προαναφερθεῖσα στάση τοῦ Πρώιου στὴ Δύση εἶχε ἀκολουθήσει καὶ ὁ Βενιαμίν, ὁ ὁποῖος εἶχε καρεῖ ἱερομόναχος στὴ Μονὴ Παντοκράτορος (Ἄθως) πρὶν μεταβεῖ καὶ αὐτὸς γιὰ σπουδές ἐκεῖ. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν φαίνεται ἀπίθανον, δεδομένου ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Πάριου στράφηκε ἐναντίον καὶ τῶν δύο (χωρὶς ὅμως νὰ τοὺς κατονομάζει) καὶ δὲν περιορίστηκε μόνο στὶς ἀπόψεις τους, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε καὶ στὸν τρόπο ζωῆς τους στὴ Δύση. Βέβαια ἡ παραπάνω κριτικὴ τοῦ Βουλημαῆ ἀναφέρθηκε εἰδικὰ στὸν Πρώιο καὶ στὴ μεταβολὴ τῆς ἐξωτερικῆς του ἐμφάνισης. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν ἀποκλείει νὰ συνέβη τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὸν Βενιαμίν. Ἄλλωστε ὁ Πρώιος συνδέοταν ἀπὸ παλιὰ μὲ τὸν Βενιαμίν,³¹ ἡ δὲ φιλία τους διατηρήθηκε καὶ ἐνδυναμώθηκε στὴ συνέχεια, ἰδίως ὅταν ἀντιμετώπισαν τὸν κοινὸ τους ἰδεολογικὸ ἀντίπαλον, τὸν Πάριο, καθὼς καὶ τὸν κύκλον του.³² Μάλιστα ὁ Βενιαμίν εἶχε ἀρνηθεῖ μιὰ πρόσκληση τῶν ἐπιτρόπων τῆς Χίου γύρω στὸ 1799/1800 νὰ διδάξει στὴ σχολὴ τῆς Χίου

29. [Πάριου], Ἐπιφώνησις, σ. 46-47. Τοῦ ἴδιου, Ἐγχειρίδιον ἀπολογητικόν, σ. 9.

30. F. C. H. L. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Paris MDCCCXXV², Tome II, σ. 510 ὑποσ. 1. Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα ἐδῶ ἡ πληροφορία τοῦ Pouqueville ὅτι ὁ Πρώιος βρέθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1800 ὡς ἐξωτερικὸς μαθητὴς στὴν École Polytechnique. Ὅρισμένοι ὑποστήριξαν μὲ βάση αὐτὸ μιὰ δευτέρη παραμονὴ τοῦ Πρώιου στὸ Παρίσι τὴν περίοδο 1800 μέχρι 1803 [βλ. Ν. Δ. Σωτηράκη, «Μανουὴλ Γλυζώνιος καὶ Δωρόθεος Πρώιος» *Χιαζή Ἐπιθεώρηση* 33 (1973) 183-198, στίς σ. 193-195], ἐνῶ ἄλλοι θεώρησαν ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ χρονολογικοῦ λάθους (βλ. Ἀμαντου, *Τὰ γράμματα*, σ. 207-208).

31. Βλ. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, *Ὁ Βενιαμίν Λέσβιος καὶ ἡ εὐρωπαικὴ σκέπη τοῦ 18ου αἰώνα*, Ἀθήνα 1983, σ. 47-48.

32. Βλ. τὴν ἀλληλογραφία μεταξὺ τους στὸ Κ. Θ. Δημαρεῶ (ἐπιμ.), *Νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία*, Ἀθήνα 1955, σ. 124-125.

μετά τῆ φυγῆ τοῦ Πρώιου, προφανῶς ἐπειδὴ φοβόταν τὴς ἀντιδράσεις τοῦ Πάριου.³³ Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πρώιος εἶχε ὑπερασπιστεῖ τὸν Βενιαμὴν τὴν περίοδο τῶν διωγμῶν του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴς εἰδησεις τοῦ Βουλγημαῖ, καὶ συνέβαλε μαζὶ μὲ ἄλλους στὴν τελικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ Πάριου ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Χίου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κούμας.³⁴

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ δυσμένεια τοῦ Πάριου πρὸς τὸν Πρώιο εἶχε σαφῶς βαθύτερα αἴτια. Δὲν ἦταν ἀπλῶς μιὰ θεωρητικὴ διαφορὰ, ἀλλὰ σχετιζόταν ἄμεσα μὲ τὴς οὐσιαστικὰς ἀλλαγές στὸν ὀρθόδοξο τρόπο ζωῆς ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Δύσης, ἰδίως δὲ ἀναφορικὰ μὲ τοὺς ἱερωμένους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Πάριος εἶχε πολλὰς ἀφορμὰς τὴν περίοδο ἐκείνη γιὰ νὰ καταλήξει στὰ παραπάνω συμπεράσματά του. Οἱ ριζικὲς ἀλλαγές ποὺ παρατήρησε στὸ μαθητὴ του ἱερομόναχο Κύριλλο ἀπὸ τὰ Φουρνὰ τῶν Ἀγράφων μετὰ τὴ μετάβαση τοῦ τελευταίου στὴ Δύση³⁵ καθὼς καὶ ἡ κριτικὴ του στὴς ἀπόψεις τοῦ Κοραῖ γιὰ τὴ νηστεία³⁶ καὶ στὴν παρόμοια περίπτωση τοῦ Κούμα³⁷ ἀποτελοῦν ἐλάχιστες μόνο ἐνδείξεις τῶν τότε ραγδαίων ἐξελίξεων ἀναφορικὰ μὲ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Τὸ σημαντικότερο εἶναι πάντως ὅτι οἱ παραπάνω συγκρούσεις καὶ ἀντιθέσεις τὴν περίοδο τῆς συνάντησης τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας μὲ τὸ ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ μᾶς ἀποκαλύπτουν παραστατικὰ τὴς ἀλλαγές καὶ προσαρμογές ποὺ παρατηροῦνταν ἀνάμεσα σὲ διάφορους ὀρθόδοξους τῆς ἐποχῆς, ὄχι μόνο στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς γενικὰ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

33. Βλ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ Βενιαμὴν Λέσβιος*, σ. 51.

34. Βλ. Ν. Βέη, «Συμβολὴ εἰς τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς Σμύρνης», *Μικροασιατικὰ Χρονικὰ* 1 (1938) 193-237, στή σ. 220.

35. Βλ. τὴν ἔκτενη ἐπιστολὴ τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη πρὸς τὸν Κύριλλο στὴς 29 Ἀπριλίου 1786, ποὺ βρίσκεται στὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδας 2182, φφ. 62β-73β. Ὁ Νικόδημος ἀναφέρει ὅτι βρῆκε τὸν Πάριο στὴ Θεσσαλονίκη «ὑπεραλγοῦντα καὶ κατοδύρομενον διὰ σὲ τὸν ἀγαπητὸν καὶ ἐπιστήθιον αὐτοῦ μαθητήν» καὶ ἀνέλαβε νὰ ἀπαντήσῃ ἐκ μέρους του πρὸς τὸν Κύριλλο γιὰ «τὴν μεταβολὴν ὅπου ἤδη ἔλαβες ἀπελθὼν εἰς τὴν Ἑυρώπην» (φ. 62β).

36. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πάριου στὴς 31 Μαρτίου 1791 πρὸς τὸν Κοραῖ στὸ Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία. Τόμος Πρῶτος 1774-1798*, Ἀθήνα 1964, σ. 150-153.

37. Βλ. τὴν μαρτυρία τοῦ Κούμα σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κοραῖ στὴς 30 Ἰανουαρίου 1810 ὅτι ὁ Πάριος τὸν εἶχε καταγγεῖλει στὴ Σύνοδο, γιὰτὶ «τὴν νηστείαν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐκρεοπάγησε», στὸ Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία. Τόμος Τρίτος 1810-1816*, Ἀθήνα 1979, σ. 14.